

Навчання другої іноземної мови у загальноосвітніх навчальних закладах

У статті розглядаються цілі та зміст навчання другої іноземної мови у загальноосвітніх навчальних закладах. Аналізуються компоненти іншомовної комунікативної компетентності в ракурсі опанування другою іноземною мовою. Визначаються принципи навчання другої іноземної мови.

Ключові слова: цілі та зміст навчання, друга іноземна мова, іншомовна комунікативна компетентність, принципи навчання.

Сажко Л.А. Обучение второму иностранному языку в общеобразовательных учебных заведениях

В статье рассматриваются цели и содержание обучения второму иностранному языку в общеобразовательных учебных заведениях. Анализируются компоненты иноязычной коммуникативной компетентности в ракурсе овладения вторым иностранным языком. Определяются принципы обучения второму иностранному языку.

Ключевые слова: цели и содержание обучения, второй иностранный язык, иноязычная коммуникативная компетентность, принципы обучения.

Sazhko L. *The Second Foreign Language Teaching in Secondary Schools*

The article deals with aims and contents of the second foreign language teaching in secondary schools. The components of the foreign languages communicative competence in the second foreign language learning are analyzed. The principles of the second foreign language teaching are defined.

Key words: aims and contents of teaching, second foreign language, language communicative competence, principles of teaching.

Початок XXI століття визначається глибокими змінами контексту вивчення іноземних мов. Геополітичні, комунікаційні, технологічні перетворення у суспільстві викликали необхідність володіння не однією, а двома і більше іноземними мовами. Для сучасної мовної освіти характерною є міжпредметна інтеграція, варіативність, орієнтація на міжкультурний аспект оволодіння мовою. Основною тенденцією сучасного рівня розвитку мовної освіти є **полікультурність** і **плюрлінгвізм**. *Полікультурність* як одна із суттєвих характеристик сучасної людини досягається шляхом навчання й виховання, залучення до культур інших народів, формування у молодого покоління планетарної свідомості жити і співпрацювати у багатонаціональному середовищі [1, с.5]. *Плюрлінгвізмом*, як зазначено у Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти, є опанування особистістю кількох мов, коли у неї формується іншомовна комунікативна компетентність, складниками якої є мов-

ні знання і досвід, а виучувані мови переплітаються і взаємодіють [4]. Розвитку даної тенденції сприяє розширення спектра мов, які вивчаються, збалансоване оволодіння іноземними мовами на ранньому етапі навчання, вивчення другої і третьої іноземної мови (ІМ) у середньому навчальному закладі. Необхідно зазначити, що знання іноземних мов позитивно впливає на процес соціалізації, неперервного розвитку особистості, підвищення її загальної освіченості і культури, відповідає міжнародним тенденціям, документам Ради Європи і ЮНЕСКО, в яких підкреслюється необхідність володіння сучасною освіченою людиною як мінімум двома іноземними мовами.

Проблемою навчання другої ІМ займалися чимало як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Серед них можемо виділити І.Л. Бім, Н.Д. Гальскову, М.І. Реутова, А.О. Анісімову, Н.Н. Чичеріну, А.А. Бердичівського, І. М. Мельник, О.О. Малокович, М.В. Барішнікова та ін. У працях згаданих науковців вивчалися питання навчання другої ІМ у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах. Однак, на нашу думку, ряд питань ще потребують більшої деталізації. Особливо важливим є визначення рівня володіння другою ІМ школярами як засобом іншомовного спілкування та шляхів досягнення окреслених цілей. Отже **метою** статті є дослідження процесу формування іншомовної комунікативної компетентності (ІКК) у другій ІМ в учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Насамперед зауважимо, що відгуком на вимоги сьогодення є не лише укладання Концепції загальної середньої освіти, в якій підкреслюється розвивальна, культурологічна домінанта сучасної освіти, але й розробка Концепції навчання другої ІМ. У цій концепції сформульовані основні завдання у сфері опанування учнями загальноосвітніх навчальних закладів другої ІМ. Ці завдання визначені таким чином:

- сприяти формуванню сучасної особистості, готової до діалогу культур;
- розвивати в учнів уміння соціальної взаємодії;
- формувати толерантне ставлення до народів, мова яких вивчається;
- ознайомити учнів із способом і стилем життя однолітків, мова яких вивчається;
- ознайомити учнів із молодіжною субкультурою, яка перебуває за межами їхнього власного мовного простору;
- розвивати готовність до досягнення взаєморозуміння, знаходження компромісів.

Наведені завдання вимагають узгодження із цілями навчання другої ІМ. Метою оволодіння ІМ, як відомо, є формування ІКК. Зауважимо, що в процесі опанування як другої, так і більшої кількості іноземних мов окрема компетентність для певної мови не формується кожного разу, а удосконалюється, збагачується вже набута іншомовна компетентність. Результатом такого удосконалення іншомовної компетентності є різнобічний розвиток учня, становлення його як особистості, виховання толерантного ставлення до представників інших народів, розширення можливостей участі в діалозі культур, усвідомлення свого місця, своєї власної культури у сучасному глобальному суспільстві.

Однак ми маємо зауважити, що процес навчання другої ІМ у порівнянні з першою має деякі відмінності. Розглянемо передусім компоненти ІКК у контексті опанування другої ІМ. Відомий російський методист І.Л.Бім, яка займається цією проблемою, визначає їх таким чином: **мовленнєва, мовна, соціокультурна, компенсаторна і навчальна компетенції** [2] (тут використовуємо термін «компетенції», як зазначено у автора). На нашу думку, компонентний склад ІКК, запропонований вітчизняним ученим С.Ю.Ніколаєвою, є більш глибоким і точним і може бути базовим не лише для навчання першої, але й наступних іноземних мов. Тому ми дотримуємось саме пропозиції С. Ю. Ніколаєвої. Нагадаємо складники ІКК за цим автором: **мовленнєва, лінгвосоціокультурна, мовна та навчально-стратегічна компетентності** [5]. Конкретизуємо, якого рівня знань, навичок та вмінь мають досягти учні у процесі формування у них окреслених компетентностей. У чинних програмах зазначено, що володіння учнями другою ІМ має досягти рівня А2+ за Загальноєвропейськими Рекомендаціями [4]. Розглянемо **мовленнєву компетентність** цього рівня, тобто компетентність в **аудіюванні, говорінні, читанні та письмі**. Вміння учнів у цих видах мовленнєвої діяльності визначаються так:

В аудіюванні: *розуміти* мовлення носіїв мови, якщо це мовлення чітке й повільне; *ідентифікувати* в основному темі дискусії, розуміти мовлення настільки, щоб задовольнити конкретні потреби; *розуміти* фрази та найуживанішу лексику, що відноситься до сфер найближчого особистого значення (наприклад, елементарна особиста або сімейна інформація, покупки, місце проживання, робота); *вилучати* основну інформацію з коротких, чітких простих повідомлень (оголошень, інструкцій) та з коротких аудіотекстів на передбачувані побутові сюжети, якщо мовлення повільне й чітке.

У монологічному мовленні: *описувати* події або види діяльності, презентацію людей, роботи, навчання, також власне повсякденне життя, минулу діяльність, плани на майбутнє, особисті враження; про щось *стисло висловлюватись* і *порівнювати* особисті речі, предмети, використовуючи прості речення; *розповідати* про свої уподобання; *робити короткі підготовлені висловлювання,*

звернення до аудиторії на тему, пов'язану із повсякденним життям, викладаючи причини і пояснення до поглядів, планів та дій чи вчинків.

При реалізації **діалогічного мовлення:** *спілкуватись* на простому побутовому рівні, якщо потрібен простий і прямий обмін інформацією на відомі теми та про відомі види діяльності; *ставити* запитання та відповідати на них, обмінюватись інформацією та думками на знайомі теми у передбачуваних повсякденних ситуаціях; *розуміти* чітко, нормативне усне мовлення на відомі теми без надмірних зусиль, попросити про повторення або переформулювання; *встановлювати* соціальний контакт, використовуючи при цьому відповідні формули (вітання, прощання, висловлювання пропозиції, вдячності, прохання, уточнення тощо) без надмірних зусиль; *брати участь* у коротких розмовах у звичайних контекстах на теми, що входять до сфери їх інтересів; *обговорювати* плани на найближче майбутнє у неофіційних бесідах чи дискусіях; *робити пропозиції* та відповідати на пропозиції інших, погоджуватись чи не погоджуватись з іншими; *брати участь* також в офіційних дискусіях і зустрічах, розуміючи при цьому основний зміст обговорення; *здійснювати* прості, звичайні інтеракції, роблячи повсякденні запити, даючи пояснення чи вказівки, передаючи інформацію чи запитуючи її.

У процесі **читання:** *розуміти* прості короткі тексти про побут і роботу, побудовані на широковживаному мовному матеріалі; *розуміти* також елементарні типи звичайних листів (довідки, запитання, накази, привітання тощо) на відомі теми; *знаходити* спеціальну інформацію у простих повсякденних матеріалах (проспектах, рекламі, меню, довідкових списках, розкладах), *розуміти* повсякденні підписи й зауваження (на вулицях, у кафе, ресторанах, на вокзалах), на робочих місцях (вказівки, інструкції, попередження, застереження); *знаходити* також спеціальну інформацію у простому письмовому матеріалі, який зустрічається в побуті (листи, брошури, короткі газетні статті); *розуміти* головне при перегляді теленовін і фільмів, якщо відеоряд супроводжується коментарем.

У письмі: *укладати* послідовні зв'язні тексти у межах вивчених тем і власних інтересів; *описувати* свої враження й почуття; *писати* короткі прості твори на знайомі теми, есе, резюме, доповіді із викладом своїх поглядів щодо обраної теми та зібраної інформації; *заповнювати* анкету; *писати* поздоровлення, запрошення, оголошення, записку-повідомлення, лист-повідомлення у формі розповіді чи опису про події, явища, факти тощо [4].

Оволодіння мовленнєвою компетентністю базується на мовних навичках, навичках техніки читання й письма. Необхідно зазначити, що при формуванні навичок з другої ІМ не всі вправи та прийоми, які використовувались при навчанні першої ІМ, можуть бути доцільними. В умовах контактування як мінімум трьох мов (рідної, першої і другої ІМ) виникає проблема **інтерференції**. Явище інтерференції, тобто негативного

впливу, є більшим, як зазначають науковці, не з боку рідної мови, а першої іноземної, і охоплює усі лінгвістичні рівні мови (фонетичний, граматичний, лексичний та орфографічний). Однак дуже важливим моментом є урахування спорідненості виучуваних іноземних мов. Належність цих мов до однієї групи, наприклад, германської (англійська, німецька, голландська та ін.) або романської (французька, іспанська, італійська та ін.) значно полегшує процес навчання. В разі ж оволодіння іноземними мовами, що відносяться до різних мовних груп, цей процес може значно ускладнитись. І не завжди перша ІМ за такої ситуації може мати великий вплив на опанування другою, наприклад, при вивченні англійської мови після китайської чи японської.

Повернемось, однак, до процесу формування мовних навичок другої ІМ. При оволодінні фонетичною стороною мовлення особливу увагу необхідно приділяти особливостям вимови тих звуків, які є характерними для другої ІМ. Важливим аспектом є також інтонаційний візерунок кожної мови, тому під постійним контролем має бути процес оволодіння різними комунікативними типами речень: ствердження, заперечення, перепитування, спонукування, запит інформації тощо.

В основі навчання лексичної і граматичної сторін мовлення, як зазначено у чинній Програмі, лежить принцип усного випередження, згідно із яким лексичний і граматичний матеріал засвоюється усно в мовленнєвих зразках, після чого має місце аналіз мовних явищ, порівняння із подібними явищами в рідній і другій ІМ та подальше використання мовного матеріалу у практиці. Новий мовний матеріал спочатку пред'являється у певному контексті з метою демонстрації використання його в мовленні, а потім активізується в усному і писемному мовленні за допомогою відповідних вправ. Ці вправи повинні бути комунікативно спрямованими і сприяти формуванню в учнів відповідних мовленнєвих навичок та розширенню знань про функції лексичних одиниць і граматичних структур [7, с.22].

Технікою читання і письма другою ІМ учні повинні оволодіти з перших уроків, вчитися правильно озвучувати і писати вже відомі літери латинського алфавіту (якщо йдеться про споріднені європейські мови), буквосполучення, здійснювати при цьому аналіз і синтез. У процесі співвіднесення зорового образу слова зі слуховим, читання речень і тексту, написання висловлювань учні стикаються із сильним впливом першої ІМ. Для уникнення інтерференції необхідно виконувати спеціальні вправи для формування навичок техніки читання і письма.

У навчанні другої ІМ важливим є також урахування **позитивного переносу**. Як підкреслює І.Л.Бім, позитивний перенос має місце на *чотирьох рівнях*: на *рівні мовленнєвомисленнєвої діяльності* (чим більше мов знає людина, тим краще розвинуті в неї мовленнєвомисленнєві механізми, наприклад, механізми пам'яті, сприйняття, вибору та комбінування мовних засобів, механізми продукування висловлювання тощо); на *рівні мови*

(схожі лінгвістичні явища в рідній та першій іноземній мовах допомагають швидше опанувати ці ж явища в другій іноземній); на *рівні навчальних умінь*, якими учні оволоділи у процесі вивчення рідної та першої іноземної мов; на *соціокультурному рівні* (соціокультурні знання, які отримали учні у процесі вивчення першої ІМ, можуть бути об'єктом переносу за умови близьких культур) [2, с.7].

Лінгвосоціокультурна компетентність, як зазначає С.Ю.Ніколаєва, складається із *соціолінгвістичної, соціокультурної та соціальної компетентностей* [5]. *Соціолінгвістична компетентність* дає можливість використовувати саме той мовний і мовленнєвий матеріал, який відповідає контексту спілкування. У процесі оволодіння другою ІМ ця компетентність збагачується завдяки розширенню діапазону мовних явищ виучуваних мов, знання їх використання в життєвих ситуаціях різних культур. *Соціокультурна компетентність*, як відомо, передбачає оволодіння знаннями про країну, мова якої вивчається, її географічне положення, природні умови, історію, державний устрій, національні традиції, звичаї, особливості мовленнєвої і немовленнєвої поведінки носіїв мови тощо. При опануванні другої ІМ соціокультурна компетентність учнів набуває значних позитивних змін, адже вони мають можливість пізнавати світову культуру й усвідомлювати місце своєї власної у світовому просторі. *Соціальна компетентність* розглядається як здатність вступати в комунікативні стосунки з іншими людьми. У процесі оволодіння другою ІМ учні навчаються взаємодіяти із представниками різних культур, здійснювати комунікативні наміри, використовуючи знання прийнятих норм поведінки в тому чи іншому мовному середовищі. Характерною ознакою зазначеної компетентності є також уміння поводити себе в процесі спілкування із дотриманням правил етикету.

Особлива увага має приділятися також формуванню **навчально-стратегічної компетентності**, яка включає *навчальну і стратегічну компетентності*. *Навчальна компетентність* забезпечує вміння працювати із підручником, книгою для читання, робочим зошитом, словниками, різними довідниками. Також учні повинні оволодіти технологією виконання найбільш поширених видів вправ і тестових завдань, навчитися користуватися раціональними прийомами розумової праці, розробляти свою власну стратегію для засвоєння лексики (вести звичайний словник чи тематичний, словник відповідностей другої і першої ІМ, лексичну картотеку). У процесі формування граматичних навичок необхідно навчати школярів самостійно робити висновки, узагальнювати, систематизувати мовний матеріал. Навчальна компетентність передбачає також вміння учнів здійснювати пошук додаткових матеріалів за темою, використовуючи різноманітні джерела інформації. Важливим питанням є, безперечно, оволодіння учнями прийомами активної мовленнєвої взаємодії, індивідуальної, парної і групової роботи, технологією навчання у співробітництві, у

проектній діяльності [2]. Адже терміни опанування другої ІМ є короткими і за таких умов названі форми організації навчання сприятимуть активізації діяльності кожного учня. *Стратегічна компетентність* в сучасній методиці викладання ІМ розглядається досить широко. Відносно процесу опанування другої ІМ особливо важливо звернути увагу на розвиток здібностей учнів долати труднощі в умовах дефіциту іншомовних знань, навичок та вмінь. Зазначена компетентність має проявлятися в *умінні: використовувати* синоніми чи *описувати* поняття в разі незнання лексичної одиниці; *переструктурувати* своє висловлювання, наприклад, замінювати складнопідрядне простими реченнями; *використовувати* міміку й жести у процесі спілкування; *звертатися* до партнера за допомогою (наприклад, повторити репліку, пояснити значення незнайомого слова); *вилучати* у процесі аудіювання основну інформацію, не концентруючи уваги на незрозумілих лексичних одиницях. Усі ці вміння, як зазначає І.Л.Бім, передбачають гнучке володіння другою ІМ, котре необхідно формувати цілеспрямовано, використовуючи досвід володіння учнями першою ІМ [2, с.15].

Цілі навчання, як відомо, впливають на визначення його **змісту**. Зміст навчання ІМ (першої чи другої) зорієнтований на формування в учнів ІКК, покликаний створити підґрунтя для розвитку вмінь здійснювати міжкультурне спілкування. Компонентами змісту навчання другої ІМ визначаються його *предметний* і *процесуальний аспекти*, так як і для навчання першої ІМ. Нагадаємо компоненти цих аспектів (за С.Ю.Ніколаєвою). До *компонентів предметного аспекту змісту* навчання ІМ відносяться:

- 1) сфери і види спілкування, психологічні і мовленнєві ситуації та ролі, невербальні засоби комунікації; комунікативні цілі і наміри; теми, проблеми і тексти;
- 2) лінгвосоціокультурний матеріал (країнознавчий і лінгвокраїнознавчий; соціальні ситуації);
- 3) мовний матеріал (фонетичний, лексичний, граматичний, для навчання техніки читання і письма);
- 4) навчальні стратегії, стратегії використання ІМ у різних видах мовленнєвої діяльності і комунікативні стратегії.

Відповідно до *компонентів процесуального аспекту змісту* навчання відносяться:

- 1) вміння аудіювати, говорити, читати, писати, перекладати і вправи для їх розвитку; відповідні знання;
- 2) навички оперування лінгвосоціокультурним матеріалом і вправи для їх формування; вміння вступати у комунікативні стосунки, орієнтуватися у соціальних ситуаціях і керувати ними, вправи для їх розвитку, відповідні знання;
- 3) навички оперування мовним матеріалом і вправи для їх формування, відповідні знання;
- 4) вміння оперувати навчальними стратегіями, стратегіями використання ІМ у різних видах мовленнєвої

діяльності і комунікативними стратегіями; вправи для їх розвитку; відповідні знання [6].

Однак необхідно зауважити, що обсяг навчального матеріалу для опанування другої ІМ є меншим у порівнянні з першою, також кількість годин і терміни вивчення другої ІМ є набагато меншими, що впливає на рівень, якого можуть досягти учні у процесі вивчення другої ІМ. Як зазначалося вище, це є рівень А2+, тобто базовий. Через це, підкреслюють фахівці, при відборі навчального матеріалу для другої ІМ необхідно звернути увагу на таку особливість підготовки учнів як володіння ними достатньо великим потенціальним словником. Урахування цієї особливості дає можливість більш вимогливо підійти до визначення предметного змісту навчальних матеріалів для другої ІМ, використовувати автентичні тексти, що сприятиме ознайомленню із культурою країни, а також відповідатиме віковим інтересам школярів. Процесуальний аспект змісту навчання втілюється у навчальний процес з допомогою вправ, які мають забезпечити умови для мовленнєвої практики.

Охарактеризовані вище цілі та зміст навчання другої ІМ реалізуються завдяки ряду **принципів**. Аналіз праць І.Л.Бім, М.В.Баришнікова, Н.Д.Гальскової, А.В.Щепілової із зазначеної проблеми дав можливість виділити низку таких принципів [1, 2, 3, 9]. Назвемо їх та дамо коротку характеристику. *Першим є принцип комунікативної спрямованості навчання*. Цей принцип, як зазначають Н.Д.Гальскова і Н.І.Гез, притаманний сучасному навчанню іноземних мов і діє незалежно від виучуваної мови. Завдяки реалізації цього принципу в учня формуються риси полікультурної особистості, що дає йому можливість брати участь у міжкультурному спілкуванні [3, с.150]. Важливим питанням є також розвиток здібності й готовності до взаємодії із представниками інших культур.

Другим визначаємо **принцип когнітивно-інтелектуальної спрямованості навчання** другої ІМ. Згідно із цим принципом навчальний процес з другої ІМ не повинен бути подібним до процесу навчання першої ІМ. Реалізація цього принципу має сприяти активізації мисленнєвої та пізнавальної діяльності учнів.

Третім можна назвати **принцип міжкультурної спрямованості навчання** другої ІМ. Оскільки основною метою навчання іноземних мов є розвиток в учнів здатності до міжкультурного спілкування, то і саме спілкування має бути засобом для досягнення цієї мети. Школярів необхідно залучати до активної взаємодії, до самостійного пошуку шляхів вирішення комунікативних завдань.

Четвертим визначимо принцип **соціокультурної спрямованості навчання** другої ІМ. Згідно із цим принципом у процесі навчання другої ІМ необхідно використовувати автентичні матеріали різного характеру. Завдяки цьому учні ознайомлюються із національними, культурними традиціями носіїв виучуваної мови, зба-

гачуються знаннями мовленнєвої та немовленнєвої поведінки представників іншої культури.

П'ятим є принцип взаємопов'язаного навчання видів мовленнєвої діяльності при оволодінні другою ІМ. Кожний вид мовленнєвої діяльності має свої особливості, здійснюється завдяки спеціальним механізмам. Однак у процесі формування ІКК розвиваються вміння в аудіюванні, читанні, говорінні та письмі не відокремлено, а інтегровано в комунікативній діяльності.

Шостим доцільно назвати *принцип використання контрастивного підходу* у навчанні другої ІМ. Реалізація цього підходу дає можливість виявити як подібності, так і розбіжності в системах вивчених мов, в побудові висловлювань на рівні тексту. Для подолання інтерференції при опануванні мов однієї групи (наприклад, німецької та англійської) бажано використовувати контрастивні вправи, які сприятимуть прискоренню формування навичок і розвитку вмінь.

Сьомим є принцип урахування лінгвістичного і навчального досвіду учнів при оволодінні першою ІМ, а також рідною мовою. Необхідно зауважити, що при засвоєнні нових культурних феноменів учень розширює можливості свого сприйняття, порівнює нову інформацію із досвідом, яким уже володіє.

Восьмим, услід за І.Л.Бім, називаємо *принцип інтенсифікації навчання* другої ІМ [2, с.21]. Цей принцип реалізується завдяки наявності подібних мовних явищ в обох іноземних мовах, фоновій лексики, а також досвіду вивчення першої ІМ. Підкреслимо, що цей принцип є особливо актуальним для мов однієї групи.

Важливим є також питання, якого рівня можуть досягти учні у процесі оволодіння другою ІМ в різних типах навчальних закладів. По закінченні спеціалізованої школи з поглибленим вивченням іноземних мов та профільної школи (філологічний профіль, іноземні мови) в оволодінні другою ІМ учні можуть досягти рівня А2+, тобто стандарту (детально див. вище), а за умови додаткового курсу (із курсів за вибором) зазначений рівень може бути навіть вищим. В іншій ситуації, тобто при зменшенні кількості годин та всього терміну вивчення другої ІМ, рівень володіння буде значно нижчим.

Таким чином, можемо дійти висновку, що оволодіння другою ІМ має свою специфіку, яку необхідно врахувати при організації процесу навчання, визначенні навчального матеріалу та укладанні підручників. Підручники, у свою чергу, мають бути зорієнтовані на феномен багатомовності, контактування у процесі навчання систем і культур рідної мови, першої та другої іноземних. У подальших розвідках необхідно звернутися до питання уточнення принципів навчання другої ІМ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барышников Н. В. Методика обучения второму иностранному языку в школе / Н.В. Барышников – М.: Просвещение, 2003. – 159 с.
2. Бим И. Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского): Учебное пособие / И.Л.Бим – Обнинск: Титул, 2001. – 48 с.
3. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин.яз. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 336 с.
4. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: «Ленвіт», 2003. – 273 с.
5. Ніколаєва С.Ю. Цілі навчання іноземних мов в аспекті компетентнісного підходу // Іноземні мови. – 2010. – № 2. – С.11-17.
6. Ніколаєва С.Ю. Зміст навчання іноземних мов і культур у середніх навчальних закладах // Іноземні мови. – 2010. – №3. – С. 3-10.
7. Складенко Н.К. Обучение грамматическим структурам английского языка в школе. – Пособие для учителей. – К.: Рад. Школа, 1982. – 104 с.
8. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів та спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням іноземних мов. Іноземні мови. 2-12 класи. – К.: ВТФ «Перун», 2005. – 208 с.
9. Щепилова А. В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению французскому как второму иностранному / А.В. Щепилова – М., ГОМЦ «Школьная книга», 2003. – 488 с.